

İLHANLI HÜKÜMDARLARININ İSLÂM'A GİRMESİNDE ROL ALAN TÜRK SÛFÎLERİ: İLHAN TEGÜDER VE GAZAN HAN DEVİRLERİ

MUSTAFA UYAR*

İlhanlı (İran Moğolları) hükümdarlarının Müslüman olmalarını konu alan çalışmalar, henüz başlangıç aşamasındadır. Bunun yanında, İlhanlılarda meydana gelen İslâmlaşma hakkında teferruatlı ve geniş yığınları kapsayan bir çalışma yapmak zor gözükmektedir. Zira, kaynakların bu konuya dair aktardığı rivâyetler seyrek olup, genel mahiyette bilgiler vermektedirler. Bilindiği üzere, Farsça yahut Arapça telifte bulunan kentli Müslüman vakanüvisler, göçebe halk arasında veya taşrada ne olup bittiği ile çok az ilgilidirler.

İlhanların yahut İran Moğolları hükümdarlarının İslâm'a geçiş süreçlerinde Türk popüler dinî şahsiyetlerin önemi bilinmekte ve vurgulanmakta ise de bu konu üzerinde derinlemesine bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu makalemiz ile konuya bir giriş yapmaya, meselenin umumî bir çerçevesini çizmeye; İlhanların İslâm'a dönmelerinde önemli rolleri bulunduğu aşikâr bazı Türk sûfî şeyhlerini, tarihi perspektifte ele almaya çalışacağız. Ancak, Moğolları İslâm'a yönelten amiller olarak yalnızca bu şahsiyetleri takdim etmek amacı gütmediğimizi hatırlatmak, yerinde olacaktır. Bununla birlikte, İlhanların İslâm'a girmelerinin -kabul edileceği üzere- çok boyutlu, karmaşık ve bir makale çerçevesinde izah edilemeyecek bir süreç olduğunu söylemeye gerek yoktur.

Bazı cümlelerimizde *Müslüman olma*, *İslâmiyet'i kabul etme* anlamlarında, her ne kadar tarafsız olmayan bir manaya sahip ise de, *ihtidâ* terimini kullanmayı tercih ettik. Ayrıca, *heterodoks* yahut *antinomial (extreme)*, *ulmî*

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE.

Bu makale, TÜBİTAK'ın desteklediği (2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Bursu) ile hazırlanmıştır.

(*moderate*) ve *popüler (volk)*¹ terimlerini kullanmak ile birlikte, herhangi bir grubu veya kişiyi bu tasniflerden birine dâhil etmenin güç bir iş olduğunu ifade etmek isteriz.

Popüler sûfi şeyhlerin Moğollar ile olan ilk ilişkilerine dair rivâyetlere, *hagiografi* tarzındaki bazı eserlerde rast gelmek mümkündür. Bunlardan, ihtiva ettiği bilginin çeşitliliği bakımından en önemlisi *Hacı Baktâş Velî Velâyetnâmesi*'dir. *Velâyetnâme*'ye göre, İslâm'ı Moğollar arasında yaymak amacı ile İlhanlı hükümdarları nezdine ilk giden şeyh, Karadonlu Cân Baba'dır². Cân Baba, Kılı Han (Hülegü)'ün Anadolu'yu ele geçirme teşebbüsünün haber alınması üzerine, bizzat Hacı Bektâş Velî tarafından Han'a gönderilmişti. Gönderilme sebebi ise, Kılı Han ve askerlerinin sünnet olup Müslümanlığı kabul etmedikleri sürece Anadolu'ya giremeyecekleri; aksi takdirde başlarına gelecek *belânın* kendilerine bildirilmesi idi³. Verilen görevi kabul eden Cân Baba, Hülegü huzuruna giderek Müslüman olmaları şartı ile Anadolu'ya girebileceklerini bildirmişti. Hülegü, hizmetindeki rahibine durumu danışmış; o da Cân Baba'nın kaynar suyla ve ateşle imtihanına⁴ karar vermişti. Yapılacak imtihanlardan sağ çıkması halinde, Kılı Han ve etrafındaki Moğollar Müslümanlığı kabul edeceklerdi. İmtihanları sırayla geçen Cân Baba, bir de İlhan'ın hatunu tarafından verilen güçlü bir zehri içmiş, hayatta kalarak son imtihanı da geçmişti. Bunun üzerine o sırada

¹ Bu konudaki nüans ve tanımlar için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "The Interpretation of Islam by the Turks Throughout the Historical Process", *The Peoples Speaking Turkish*, Eds. Doğan Kuban-Ergun Çağatay, Prestel 2007, s. 318-345; Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Halk İslamı: Tarihsel Temeller-İnanç Yapısı-Teolojik Karakter-Modernleşme Problemi", *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası*, İstanbul 2010, s. 171-172; Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah 1994.

² Ahmet Yaşar Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, II (1981), s. 41.

³ "...Dilese gelme Rûm mülküne ol/Sünnet olmayınca itmeziz kabul/Rûm mülküne isterse yol bul/Gelüben cânıyla müslüman ola...", Firdevsi-i Rûmi, *Manzûm Hacı Bektâş Velî Velâyetnâmesi*, haz. Bedri Noyan, Aydın 1986, s. 234.

⁴ "...Koyalum bunu bir kazana yine/Altına od yakalum, kaynadalum/Üç gün işbu nev'e idelüm/Gerçek ise gelmeye her-giz zarar...", Firdevsi-i Rûmi, *Velâyetnâme*, s. 236; "...Ulu âtes oluben yansın bütün/Girsın ol oda eğer kim yanmaya...", Firdevsi-i Rûmi, *Velâyetnâme*, s. 240. Kaynar su ve ateş ile imtihan, dervişleri sınamak üzere uygulanan eski bir yöntemdir. Kökenleri ve benzer uygulamalar için bkz. Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press 1994, s. 243-267; Hıristiyan âlemindeki benzer uygulamalar için bkz. Robert Bartlett, *Trial by Fire and Water: the Medieval Judicial Ordeal*, Oxford Oxfordshire: Clarendon 1986, s. 13-24.

Hristiyan olan Kuli Han, emîrlerini toplayarak istişarede bulunmuş ve Müslümanlığı kabul etmişti⁵.

Velâyetnâme'de adı geçen ve Hacı Bektâş Velî tarafından *Tatarlara* gönderilen diğer bir şeyh ise Hoy Ata'dır⁶. Hoy Ata, Müslüman olduktan sonra gizlice eski adetlerini sürdüren Moğollara,⁷ bundan vazgeçmeleri ikazında bulunmak için gönderilmişti. Hoy Ata İlhanlı sarayına vardığında Kulu Han ölmüş yerine oğlu *şâh* (Abaka Han [1265-1282]) olmuştu. Rivâyete göre Hoy Ata, gizlice kendilerine ibadet edilen *putları* bularak yakmış ve ardından ateşin üzerine oturarak *kerâmetini* sergilemişti. Buna şahit olan *Tatar* hükümdarı Müslüman olmuş, diğer emîrler de imanlarını tazelemişlerdi⁸.

Popüler sûfi şeyhlerinin Moğollar üzerindeki tesirlerine dair bilgi veren diğer bir kaynak, Elvan Çelebi'nin kaleme aldığı manzum *Menâkıb el-Kudsiyye fi Menâsib el-Ünsiyye*'dir. Eserde, Şeyh Alay adındaki bir Türk dervişinin, başta Cengiz Han olmak üzere tüm *Türk ve Hutay*'ı cezbederek Müslüman yaptığı⁹ ve Cengiz'in onun adını sürekli zikrettiği kaydedilmiştir¹⁰. Esere göre Moğollar, bu *erenlerin* açtığı yolda Müslümanlığı kabul etmeleri sayesinde bir asır boyunca devlet sahibi olabilmişlerdi. Ayrıca, *Menâkıb el-Kudsiyye*'de adı zikredilen ve Moğolların Müslüman olmaları için çaba sarf eden diğer bir Türk şeyhi de Sarim el-Dîn Saruca'dır¹¹.

Velâyetnâme'nin Karadonlu Cân Baba ve Hoy Ata hakkında verdiği bilgilerin tarihsel gerçeklerle uyuşmadığı açıktır. Zira Hülegü Han, ne öncesinde Hristiyan'dır; ne de Karadonlu Cân Baba'nın ziyareti sonrasında Müslüman olmuştur. Abaka Han'ın Müslümanlığı kabul etmediği de malum.

⁵ "...Bes Kulu Han beylerin cem eyledi/Meşveret idiüp bunlara söyledi/Dir Nasârâ'dan idük evvelde biz/Dileridük Rûm'da sitiz/Şimdi hod Mümin muvahhid olmuşuz/İmân u şeriat din bilmişüz...", Firdevsi-i Rûmi, *Vilâyetnâme*, s. 243.

⁶ Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre...", s. 41.

⁷ "...Olur idi *putları* misâl/Gizli idi *katlarında* ol hayal/Ani *gizler* idi dâim birisi...", Firdevsi-i Rûmi, *Vilâyetnâme*, s. 248.

⁸ Firdevsi-i Rûmi, *Vilâyetnâme*, s. 250-251.

⁹ "...Her ki gördi yüzün, işitdi sözün/Cümle kul oldu ana Türk u Hutay..."; Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsib el-Ünsiyye (Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi)*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 1995, s. 157.

¹⁰ "...Şöyle kul oldu ana Cengiz/Zikr edindi adın alay alay...", Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 157.

¹¹ Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 155; Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre...", s. 40.

mumuzdur¹². Söz konusu durum, *Menâkub el-Kudsîyye*'de verilen bilgiler için de geçerlidir. Bunlara ilave olarak Cân Baba, Hoy Ata ve Şeyh Alay adlı şahısların bu Moğol hükümdarlarını ziyaretleri, muasır kaynakların hiçbirine yansımamıştır.

Hüseyin Hüsâm el-Dîn tarafından telif edilen *Amasya Tarihi* başlıklı eserde, Aybek Baba adlı bir Türk şeyhinin Abaka Han ve Moğolların muhitinde bulunduğu, onları İslam'a yönelttiği kaydedilmiştir. Hüsâm el-Dîn'e göre Behlül Baba'dan sonra Amasya'daki Hankâh-i Mes'ûdî'nin şeyhi olan Aybek Baba¹³, 670/1272'de ünlü Selçuklu veziri Mu'în el-Dîn Pervâne'nin (öl. 1277) Amasya'da kendisine karşı Mevlevîleri desteklemesi ve Baba İshâk gibi hareket ettiğinin ileri sürülmesi üzerine Mısır'a firar etmek zorunda kalmıştı¹⁴. Aybek Baba, Mu'în el-Dîn Pervâne'yi Selçuklu Sultanı IV. Rûkn el-Dîn Kılıç Arslan'ın (1262-1266) ölümünden sorumlu tutmakta ve ona kin beslemekte idi. Mısır'a firar eden bu şeyhin, 676/1277-78 yılında yeniden Amasya'daki hankâhına dönerek burayı tekrar faaliyete geçirdiği kaydedilir¹⁵. Hüsâm el-Dîn'in bildirdiğine göre kuvvetli bir hitabeti olan Aybek Baba, Arapça ve Farsçayı da mükemmel biçimde konuşmaktaydı¹⁶.

Konumuz açısından bizi ilgilendiren kısım, Aybek Baba'nın Mısır'a gidişinden tekrar Amasya'ya dönüşüne kadar geçen sürede yaşadıkları hakkında Hüseyin Hüsâm el-Dîn tarafından verilen bilgilerden oluşmaktadır. Müellife göre Aybek Baba, Mısır'a gitmesinden sonra da "hulûl ve ittihâd" a dair sözler sarf etmiş; bunun üzerine ulemeden müteşekkil bir heyet tarafından muhakeme edilmiş; ardından da "darben te'dîp" olunmuştu. Şeyh, yemiş olduğu bu dayığın müsebbibi olarak Pervâne Mu'în el-Dîn'i bilmektedir. Hem bu vezirden, hem de Mısır sultanından intikam almak isteyen Aybek Baba, çareyi Abaka Han'a sığınmakta bulur. İlticâ ardından Abaka Han'ın itimadını temin eden Aybek Baba, "orada 'ulemânın teveccühünü kazanıp Tatarların tenvîr-i efkârına hizmet ederek onları dâire-i İslâm'a takrîb ediyordu"¹⁷. Aynı zamanda "Abaka Han'ın câsusı olan" Aybek Baba,

¹² Moğolların İslamiyet'e geçmelerinden önceki dinleri hakkında bkz. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994; Walther Heissig, *The Religions of Mongolia*, Berkeley 1980.

¹³ Hüseyin Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, İstanbul 1329-1332, c. 2, s. 403.

¹⁴ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 404-405.

¹⁵ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 416.

¹⁶ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 405; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflük: Kalenderler*, Ankara 1992, s. 68; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da Türk-İslam Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 1996, s. 93.

¹⁷ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 406.

Anadolu'da Pervâne ile Mısır Sultan'ı Baybars arasındaki mukâtebeyi İlhan'a bildirerek vezirin sonunu hazırlamış ve böylece intikamını almıştı¹⁸.

Efsanevî (*ustûrevî/mythic*) mahiyete sahip bu bilgiler ardından, İlhanlılar üzerindeki dinî nüfuzları bariz olan; kaynakların varlıkları ve faaliyetlerinde ittifak ettiği Türk sûfi şahsiyetlerinin tasvirine geçebiliriz.

Avrasya konar-göçerlerinin, İslâm topraklarına gelmelerinden önce ve sonra İslâm'a geçmelerinde, Asyatik *şaman*lar ile benzerlikler gösteren *popüler* mistiklerin etkisi büyük olmuştu. Bunların uzlaştırmacı (*syncretic*), *kitabî* olmayan (*non-orthodox*) yapıları ve *şaman*ları andıran kıyafetleri, kabileler arasında İslâm'ın yayılmasını hızlandırmıştı¹⁹. Ancak İlhanlı Devleti'nin tesisinin hemen ardından, İlhanlı hükümdarlarının bu popüler sûfilere mesafeli durduklarını bilmekteyiz. Fuvatî'nin rivâyetinden İlhanlı Devleti'nin ilk hükümdarı Hülegü (1256-1265) zamanında, Kalenderîler gibi *heterodoks/antinomian* derviş gruplarının iyice tanınmadıklarını, endişe ile karşılandıklarını anlıyoruz. Rivâyete göre Hülegü 658/1260 yılında, Harran düzlüklerinde bir grup Kalenderî dervişine rastladı. Güvendiği danışmanı ve 'âlim Nasîr el-Dîn Tûsî'ye bunların kimler olduğunu sordu. Bu soruya karşılık Tûsî, "dünyadaki fazlalıklardır" cevabını verdi. Bunun üzerine Hülegü hepsinin öldürülmesini emretti ve Kalenderîler öldürüldüler²⁰. Hülegü, ancak hepsinin idamından sonra, Nasîr el-Dîn Tûsî'ye bu sözünün ne anlama geldiğini sormuş ve Nasîr el-Dîn: "İnsanlar, emaret, ticaret, sınaat ve ziraat (olmak üzere) dört tabakadırlar; bunlardan olmayanlar, (diğerlerine) yüküdür"²¹ cevabını vermişti. Rivâyetten anlaşıldığı üzere, bu *heterodoks* dervişlerin -en azından görünüşleri itibariyle- *şaman*lara benziyor oluşları, Hülegü için bir şey ifade etmemişti. Ancak Hülegü'nün bu tutumunun aksine, bir dönem sonra tahta geçen ve onun oğlu olan Tegüder (1282-1284), bu tür dervişlere karşı farklı, hatta tezat oluşturan bir davranış sergileyecekti.

¹⁸ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 413. Ocak, eserlerinde Hüseyin Hüsâm el-Dîn'in bu konuda verdiği olduğu bilgilerin pek salahiyetli olmadığı yönünde ikazda bulunmaktadır, bkz. Ocak, *Kalenderîler*, s. 69; Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 93. Aybek Baba hakkında literatürde var olan bilgilere dair mülahazalarımızı, müstakil bir çalışmada ayrıca ele alacağız.

¹⁹ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991, s. 19; Ocak, *Kalenderîler*, s. 12.

²⁰ "...*hukiye enne el-sultân lemna kâne bi-vutât Harrân, vakafe lehu cem' min el-fukarâ' el-Kalenderiyye, fe-kâle li-Nasîr el-Dîn el-Tûsî: Mâ hâ'ulâ'î? Kâle: Fadlet fi el-'âlem, fe-emere bi-katlihum fe-kutîlû...*", bkz. Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rezzâk b. Ahmed Ibn el-Fuvatî, *el-Hevâdis el-Câmi'a ve el-Tecârib el-Nâf'a fi el-Mi'eti el-Sâbi'a*, neşr. Muhammed Rızâ eş-Şebîbî-Mustafa Cevâd, Bağdâd 1351, s. 343; Ocak, *Kalenderîler*, s. 67.

²¹ "...*ve se'elehu 'an ma'nâ kavlihi fe-kâle el-nâs erba'a tabakât beyne emâret ve ticâret ve sinâ'at ve zirâ'at, fe-men lem-yekûn minhum kâne kellen 'aleyhim...*", İbn Fuvatî, *Havâdis el-Câmi'a*, s. 343.

İlhanlı tarihinin ilerleyen yıllarında Moğol eliti tarafından kabul gören ve o çevreye yaklaşabilenler, yerli devlet adamlarının hoş gördüğü ve *kurumsal* (yahut *kitâbî*) İslâm'ı benimsemiş muhite yakın, *ılımlı* (*moderate*) sûfiler idi. Ancak İlhanlı sarayı etrafında iki derviş grubu bulunmaktaydı: Bunlardan ilki *heterodoks* veya *antinomian* olup, *dervişler* yahut *fakîrlere* olarak bilinirlerdi; ikincisi ise ılımlı (*moderate*) ve kurumsal (*established*) şeklinde tanımlanabilmektedir²². Gerçek dünyadan kendilerini soyutlama, sefillik-sefalet, sosyal normlara karşı gelme ve tuhaf elbiseler giyme *fakîrlere* genel karakterleri idi. Bu dilenci dervişler şeriata karşı gelmek, felsefî ve dinî olarak aykırı düşünceler yaymakla itham edilmekteydiler²³. Nisbeten daha kurumsal ikinci grubun, *şeri*'aya daha itaatkâr olduğu söylenebilir. Bunlar aynı zamanda, ılımlı bir çilecilik (*asceticism*) anlayışına sahip olup, '*ulemâ* ve yönetici kesim ile diğerlerine nazaran daha yakın bir ilişki içinde idiler. Elbette bu iki grubun birbirinden tamamen yalıt ve ayrı hayat sürdürdüklerini iddia etmek yanlış olacaktır. Her iki gruptan da irtibatı sağlayan şahsiyetlerin bulunduğu kabul etmek gerekir²⁴.

Tegüder'in İhtidâsı ve Sonraki Süreçte İki Önemli Türk Şahsiyet: Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân Kevâşî/Râfî'î ve İşân Hasan Mengli (Meñli)

Tegüder'in İslâmîyet'i kabul etmesi mevzusu ve süreci, daha önce yapılan bazı çalışmalarda teferruatıyla ele alınmıştır²⁵. Bu sebeple, o konuya

²² Amitai, Reuven, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1 (1999), s. 28.

²³ Ocak, *Kalenderiler*, s. 12; Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 2 vd.; Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 28.

²⁴ Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 28 vd.

²⁵ Bu konudaki çalışmaların başında, Reuven Amitai'nin kaleme aldığı "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam" (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25, [2001], 15-43) başlıklı makalesi gelmektedir. Aynı yazarın "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate" (*Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1 [1999], 27-46) adlı makalesi, diğer bir önemli çalışmadır. Judith Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate" (*Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden 2006, 369-389) isimli çalışmasında, Amitai'nin verdiği bilgileri daha detaylı hale getirmiştir. Charles Melville'in "Pâdishâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân" (*Pembroke Papers*, I [1990], 159-177) adlı çalışmasında, Gazan Han'ın İslâm'a geçişi ve bunun ardından devlet içinde yaşanan İslâmî değişime yer verilmiştir. Türkçede, bu konu üzerine kaleme alınan tek ve en detaylı monografik çalışma Cüneyt Kanat'a aittir. Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", (*Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, [2002], 233-247) başlıklı makalesinde, Tegüder'in Müslüman oluşunun, İlhanlı-Memlûk münasebetlerine tesirini ele almış; iki hükümet arasında kısa süreli de olsa barışın tesisinin sağlandığını, dönemin kaynaklarından anekdotlar vererek vurgulamıştır. İlk İslâmlaşma teşebbüsünden sonra gelişen

girmeyecek, Tegüder'in İslâm olmasında; -her ne kadar akim kalsa da- devletin İslâmleştirilmesi sürecinde rol alan Türk sûfi şahsiyetleri tanıtmaya çalışacağız.

Zehebî'nin *Ta'rîh el-İslâm* isimli eserinde, Tegüder'in daha çocuk (*tyfl*) iken Ahmediyye tarikatı ile tanışıp bu sayede Müslüman olduğuna dair bir kayıt yer almaktadır. Rivâyete göre Ahmediyye şeyhlerinden bazıları, yanlarına Tegüder'i de alıp Hülegü'nün huzurunda ateşin içine girerek (...*dahale el-nâr kuddâm Hülâkû...*) doğaüstü özelliklerini sergilemişlerdi. Gösteriden etkilenen Hülegü, Tegüder'i onlara vakfetmiş, bu sayede o, daha çocukken İslâm ile tanışmıştı. Yine Zehebî'de, Müslüman olduktan sonra Ahmed ismini almasının sebebi olarak da, tarikatın ismi olan Ahmediyye gösterilmektedir²⁶. Bu rivâyetin gerçekliği ve buradaki Ahmediyye isminin Rifâiyye ile ilişkisi tartışılmalı²⁷ da Tegüder'in, küçük yaşlardan itibaren popüler sûfilerin etkisinde kaldığına dair fikir vermesi bakımından önemlidir.

Tegüder'in Müslümanlığı kabul etme sürecini yönlendiren şahıs olarak kaynakların üzerinde ittifak ettiği kişi, Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân el-Kevâşî'dir. Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân, Abbasî Halifesi Musta'sım Bi el-Allâh (1242-1258)'a ait Karaca adlı bir memlûkun oğlu idi; kaynaklara göre, kendisi de bizzat İlhanlı hanedanının hizmetine *ferrâş* olarak girmişti²⁸. Buna ilaveten el-Nüveyrî ve el-'Aynî, onun bir dülgere olduğunu söylemektedirler²⁹. 'Abd el-Rahmân'ın menşei hakkındaki bu rivâyetler, onun Abaka'nın

İlhanlı-Memlûk ilişkilerinin seyri ve önemli detaylar için ayrıca bkz. Adel Allouche, "Teguder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, 22/4 (November 1990), 437-446 (Türkçe tercümesi için bkz. Adel Allouche "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46/1 [2007], 243-254).

²⁶ Şems el-Dîn Muhammed el-Zehebî, *Ta'rîh el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr ve el-A'lâm*, tah. 'Ömer Abd el-Selâm Tedmûrî, Beyrut 2000, c. 51, s. 140.

²⁷ Amitai, *The Conversion of Tegüder Ilkhan to Islam*, s. 17-18.

²⁸ "...ce'ale min ferrâş el-sudde...", Kutb el-Dîn Mûsa b. Muhammed el-Yûnîni, *Zeyl Mir'ât el-Zamân*, Hyderabad 1960, c. 4, s. 215; İbn el-Fuvatî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s. 431; Halil İbn Aybek el-Safedî, *Kitâb el-Vâfi bi el-Vefâyât*, tah. Ahmed Arnavût-Türkî Mustafa, Beyrut 2000, c. 18, s. 189. Amitai, İbn el-Fuvatî'deki "...kâne ebûhu memlûken Rûmiyyen..." ibaresine dayanarak, 'Abd el-Rahmân'ın Grek yahut Türk olabileceğini söylemektedir. Lane (*Early Mongol Rule in Thirteenth-century Iran: A Persian Renaissance*, New York 2003. s. 242) ise, sadece Amitai'nin yukarıdaki yorumuna dayanarak, 'Abd el-Rahmân'ın bir Grek olduğunu söylemektedir. Fakat, el-Yûnîni (*Zeyl*, c. 4, s. 215) ve el-Safedî (*Vâfi*, c. 18, s. 189)'de geçtiği üzere, babasının isminin Karaca olduğunu dikkate alırsak, 'Abd el-Rahmân'ın Anadolu bir Grek'in değil, bir Türk memlûkun oğlu olduğu neticesine varmaktayız.

²⁹ "... ve yukâl lehu 'Abd el-Rahmân el-neccâr...", Şihâb el-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vahhâb el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab fi Fünûn el-Edeb*, tah. Mustafa Fevâz-Hikmet Keşli Fevâz, Beyrut

sarayında sonradan yükselişini, aşağıda anlatılacağı üzere, ustalıklı yaptığı *hile* ve *kandırmacaya* bağlamaktadır. Rivâyetlere göre Tegüder, bu *hileler* sayesinde 'Abd el-Rahmân'ın etkisine girmiş ve Müslüman olmuştur.

'Abd el-Rahmân'ın Musul'un önemli mistiklerinden Şeyh el-İslâm Muvaffak el-Dîn Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşî'den (öl. 680/1281) eğitim aldığını bilmekteyiz. Bu yüzden Şeyh 'Abd el-Rahmân, İbn el-Sukâ'î'nin *Tâlî Kitâb Vefayât el-A'yân* adlı eserinde *Kevâşî* nisbesiyle anılmaktadır³⁰.

Memlûk kaynakları, Tegüder'in daha çocuk veya genç iken bu şeyhin nüfuzuna girdiğini ve Müslüman olduğunu söylemektedirler³¹. 'Abd el-Rahmân, kaynağın ifadesine göre, sadece şehzade Tegüder'i değil, birçok Moğol gencini de nüfuzu altına almıştı³². Öyle ki "tüm Moğol kavmi onun iki eli arasında idi"³³. Memluk kaynaklarının birçoğu, 'Abd el-Rahmân'ı *şarlatan* ve *hokkabaz*, hile ile Moğolları kandıran ve İslâm'a yönelten bir şahıs olarak tasvir eder³⁴. Moğol hanımları (*havâtîn*) üzerindeki etkisinin menşeyini teşkil eden sihrin (*ilm el-sîmiyâ*) 'Abd el-Rahmân'a, şeyhi Muvaffak el-Dîn Kevâşî tarafından öğretildiği rivâyet olunmaktadır³⁵.

'Abd el-Rahmân, İlhan Abaka zamanında, Moğol elitinin ve özellikle de saray hanımlarının teveccühünü kazanarak yönetici tabakaya yaklaşmayı başarmıştı. Çevresine girdiği hatunlar arasında, Tegüder'in annesi de bu-

2004, c. 27, s. 271; Bedr el-Dîn Mahmûd el-'Aynî, *İkd el-Cumân fi Ta'rih Ehl el-Zamân (665-688/1266-1289)*, M. Muhammed Emîn, Kahire 1977, s. 296.

³⁰ İbn el-Sukâ'î, *Tâlî Kitâb Vefayât el-A'yân*, tah. Jacqueline Sublet, Dımaşk 1974, s. 106; Vassâf ise onu *Râfi'î* nisbesi ile zikreder, bkz. 'Abd el-Allâh b. Fazl el-Allâh el-Şîrâzî Vassâf, *Tezciyet el-Emsâr ve Tezciyet el-A'sâr*, Tahran 1269, s. 110.

³¹ İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar ve Câmi' el-Gurar*, tah. Ulrich Haarman, Kahire 1971, c. 8, s. 263; Nâsır el-Dîn Muhammed b. 'Abd el-Rahîm b. el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, tah. Konstantin Zurayk, Beyrut 1936, c. 7, s. 278.

³² el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 272.

³³ Muhyî el-Dîn İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm ve el-'Usûr fi Sîret el-Melik el-Mansûr*, tah. Murâd Kâmil-Ali el-Neccâr, Şerike el-Arabiyye el-Tibâ'at ve el-Neşr 1961, s. 48; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, s. 296.

³⁴ "...ve huva ellezi işâre 'aleyhi bi el-İslâm, 'alâ cihet el-mîkr ve el-hudâ'...", el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, s. 296; el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 262-3; İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 49.

³⁵ el-Yûnîni, *Zeyl*, c. 4, s. 104-105; İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; el-Safedî, *Vâfi*, c. 18, s. 189; İbn el-Furât ve İbn el-Devâdârî'ye göre, bu iki şeyh bir *simyâ* kitabı hazırlamışlardı. Kevâşî daha sonra 'Abd el-Rahmân'dan, bu kitabı "nehirde yıkamak suretiyle" imha etmesini istemiş, ancak 'Abd el-Rahmân kitabı kendine saklamıştı. Rivâyete göre şeyh, bu kitap üzerinde ihtisas ile ihtiva ettiği bilgileri kullanarak İlhanlı hatunlarını, özellikle Tegüder'in annesini etkilemişti, bkz. İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 262-3; İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 49.

lunmaktaydı³⁶. Onun bu teveccühü kazanmasında, elbette güçlü ve karizmatik bir kişiliğe sahip olması önemli bir faktördür. 'Abd el-Rahmân, sahte bir şahsiyet olmamakla birlikte, ne bir 'âlim ne de karizmasını ve nüfuzunu artırmak için *hile* ve *el çabukluğu* kullanan biri idi. Anlaşıldığına göre bu şahıs *kurumsal*, *ortodoks* yahut *kitâbî* bir ekolün üyesi olmadığı gibi 'ulemâdan da değildi³⁷. Tegüder, hükümdar olduktan sonra da bu tip sûfiler ile ilişkisini devam ettirmiştir³⁸. Hatta, aşağıda görüleceği üzere, birden daha fazla karizmatik kişiliğin, onu İslâm'a döndüren nüfuzu altında uzun süre kaldığına dair malumata sahibiz³⁹.

Yukarıda anlatılanlarda bariz olan şey, Tegüder'in İslâm ile ilk tanışmasının *popüler* sûfi bir çevrede cereyan ettiği ve bunun, tahta oturmasından bir süre önce gerçekleştiğidir. Bu konuda kaynaklardan elimize geçen küçük bilgiler ışığında, yeni İlhan'ın bu çevrede vakit geçirdiği ortaya çıkmaktadır. Şeyh 'Abd el-Rahmân'ın, Tegüder üzerinde uzun süreli bir nüfuzuna sahip olduğu bilinmektedir. 'Abd el-Rahmân, İlhan'a dinî danışmanlık yapmış, dinî yönetim ve devlet işlerinde büyük itibar kazanmıştı⁴⁰. Tegüder ona hürmetinden ötürü, Türkçe *baba* diye hitab etmekte idi⁴¹. Başının üzerinde, hakikatte bir hükümdarlık alameti olan çetr (*citr*) taşıması, 'Abd el-Rahmân'ın yüksek bir mevkide bulunduğunu teyit etmektedir⁴².

³⁶ İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 21-22.

³⁷ Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 30.

³⁸ Ahmed Tegüder'in etrafında bulunan dinî şahsiyetleri anlatırken Hamd el-Allâh Müstevfî, manzûm bir şekilde şöyle demektedir: "...be nezdîk-i ân nâmver-şehriyâr/şuyûh ve Kalender-i bedî bi şomâr...". bkz. Hamd el-Allâh Müstevfî Kazvîni, *Zafer-nâme*, tah. Mansûre Şerefzâde-Mehdî Medâinî, Tahran 1388, s. 88.

³⁹ Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 22.

⁴⁰ Karl Jahn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh Abîl-Hair*, *Geshichte der Ilhâne Abâgâ bis Gaihâtû* (1265-1295), Mouton-S-Gravenhage 1957, s. 46-47; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110; İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 48; el-Yünîni, *Zeyl*, c. 4, s. 211, 215; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; el-Safedî, *Vâfi*, c. 18, s. 189; el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 271; Baybars el-Mansûrî, *Kütâb el-Mülûkiyye fi el-Devlet el-Türkiyye*, neşr. 'Abd el-Hamid Sâlih Hamdân, Kahire 1987, s. 109; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, s. 296.

⁴¹ "...ve bâ şeyh 'Abd el-Rahmân cânib-i azîm daşt, çunânki û râ bâbâ hândî...", Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47.

⁴² İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; İbn el-Furât, onun tıpkı hükümdarlar gibi *silâhdârının* ve *cededârının* da olduğunu söylemektedir, bkz. İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278.

Ayrıca ülkenin tüm vakıfları, otoritesi genişleyen 'Abd el-Rahmân'ın nezaretine verilmişti⁴³. Bunun yanında, yetki ve sorumlulukları açıkça belli olmamak ile birlikte, *Şeyh el-İslâm* payesini de almış idi⁴⁴.

Şeyh 'Abd el-Rahmân, Ahmed Tegüder dışında Moğolların çocuklarını da nüfuzu altına almaktaydı⁴⁵. Diğer bir deyişle, Moğol genç neslinden bazıları İslâm'ın söylemini cazip bulmaktaydı ki bu durum, Moğol eliti arasında huzursuzluğa sebebiyet verecekti⁴⁶.

'Abd el-Rahmân'ın Tegüder üzerinde sadece dinî değil, siyasî etkilerinin de olduğu kaynaklara yansımıştır. Şeyh 'Abd el-Rahmân'ın siyasî manadaki görevi, Tegüder tarafından Memlûk sultanı Kalavun'a elçi olarak gönderilmesidir. 'Abd el-Rahmân, Rebî' el-Evvel 682/Haziran 1283'e tarihlenen ve İlhan Tegüder'e ait bir mektupla Tebriz'den Dımaşk'a doğru yola çıktı. Bu şeyhin riyaset ettiği heyet, 12 Zî el-Hicce 682/2 Mart 1284 tarihinde Dımaşk'a ulaştı. Kalavun'un kendileri ile görüşmeyi ertelemesi üzerine heyet, 12 Cemâzî el-Âhir 683/26 Ağustos 1284 tarihine kadar Dımaşk'ta bekletildi⁴⁷. Bu sırada İlhan Ahmed Tegüder ile yeğeni Şehzâde Argun arasında vuku bulan çekişme sonuçlanmış; Argun (1284-1291), amcasını öldürerek tahtı ele geçirmişti⁴⁸.

İlhan Tegüder'e ihtidâ etmesi fikrini veren, bu Türk şeyhi idi. Tegüder'in ihtidâsı ardından getirdiği mektuba, Memlûklerin, artık Müslüman olan Moğollara itaat etmeleri önünde bir engel kalmadığı mesajını da yine o dikte ettirmişti. Getirdiği mektupta barış çağrısından daha ziyade ülmatom mesajı veren bu şeyh, Memlûklarca hiç de iyi karşılanmamıştı⁴⁹.

⁴³ "...tevliyet-i evkâf-i memâlik râ ez âb-i Âmûye tâ hudûd-i Mısr der nazar-i ihtimâm-i û fermûd...", Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110; el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 271.

⁴⁴ Baybars el-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre fi Ta'rih el-Hicre*, tah. Zubejde Muhammed 'Atâ, Şerike el-Medîne 1394, c. 9, s. 204; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110.

⁴⁵ "...ve mâle ileyhi ebnâ el-moğol...", el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 272.

⁴⁶ Kazvîni, *Zafer-nâme*, s. 88; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 38; Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 204.

⁴⁷ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 49; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 8, s. 5-6; Takî el-Dîn Ahmed b. 'Alî el-Makrizî, *Kitâb el-Sülûk li Ma'rifet Düvel el-Mülûk*, tas. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 2006, c. 1, s. 722-23; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, c. 2, s. 611-612.

⁴⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 89 vd.; Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü...", s. 242-243. Ayrıca, 'Abd el-Rahmân'ın seyhatine, Memlûk topraklarında nasıl karşılandığına ve orada ikametlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü...", s. 242 vd.

⁴⁹ Mektubun geniş tahlili, gönderilme sebebi ve verdiği mesaj hakkında detaylı inceleme için bkz. Allouche, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", s. 437-446 (Türkçe tercümesi için bkz.

Kendisine, Memlûk hükümeti tarafından iyi muamele edildiği yönünde verilen bazı malumat, İbn 'Abd el-Zâhir'in rivâyeti ve hapsedildiği zindanda 28 Ramazân 683/8 Aralık 1284 tarihinde öldüğü gerçeği ile çelişmektedir⁵⁰. Buna ilaveten, İbn 'Abd el-Zâhir'e göre Şeyh 'Abd el-Rahmân kibirli ve gururlu bir şekilde sultanın huzuruna gelmiş, adet olduğu şekliyle yere eğilmemişti. Bunun üzerine, yere doğru o derece şiddetle eğilmeye zorlanmıştı ki, "nerede ise uzuvları parçalanacaktı"⁵¹.

Şâfi' b. 'Alî, Tegüder'in Memlûk sultanı Kalavun'a elçi göndermesini, 1281'de Hums'taki yenilgiden sonra "kötü durumda bulunan Moğol ordusunun hatrı için", 'Abd el-Rahmân'ın yaptığı tavsiyeye dayandırır⁵². Bu girişim, İlhan'ın tahta oturmasından birkaç ay sonra gerçekleşmiş olup kısa süren dönemi boyunca alakadar olabildiği tek haricî mesele idi⁵³. Farsça kaynaklardan edindiğimiz malumattan, Şeyh 'Abd el-Rahmân ile birlikte Sâhib-i Dîvân Şems el-Dîn Cüveynî'nin bu hamlede belirleyici bir rol oynadığı, diplomatik girişim yapması konusunda İlhan'ı beraberce etkiledikleri anlaşılmaktadır. Reşîd el-Dîn, hadiseyi özetle zikretmekte, heyet reisinin ismini vermektedir⁵⁴.

Burada, bir parantez açılarak, şu soru sorulabilir: Acaba bu sûfi kişilikler haricinde Tegüder'in muhitinde ve Moğolların genelde istihdam etmeyi yeğledikleri İranlı-yerli bürokrasi içinde, ihtidâ hadisesini yönlendirecek Müslüman kimseler yok muydu? İlhan'ın çevresinde Müslüman şahsiyetler elbette var idi: Bunların en önemlisi, yukarıda ismini zikrettiğimiz Sâhib-i Dîvân Şems el-Dîn Muhammed el-Cüveynî'dir. Ancak, Tegüder'in ihtidâsında ve İslâmî eğitim sürecinde onun etkin olmadığını görmekteyiz. Tegüder'in iktidara gelmesi öncesinde, Cüveynî kardeşlerin onunla hususî bir ilişkisi olduğuna dair ikna edici bir delil de yoktur. Ne İlhanlı içinde ve ne de dışarıdan bir müellif, Şems el-Dîn'in bu konudaki rolüne değinir⁵⁵.

"Tegüder'in Kalavun'a Ültimatı", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 46/1 [2007], 243-254; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 30.

⁵⁰ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 49; el-Makrîzî, *Kitâb el-Sülûk*, c. 1, s. 723.

⁵¹ İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 69.

⁵² Şâfi b. 'Alî el-Kâtib, *Kitâb el-Fazl el-Mâsûr min Siret el-Sultân el-Melik el-Mansûr*, tah. Ömer Abd el-Selâm Tedmûrî, Sayda-Beirut 1998, s. 93; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 23.

⁵³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 89-90.

⁵⁴ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 47-8; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 112.

⁵⁵ Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 24.

'Abd el-Rahmân'ın, *heterodoks* dervişlere daha yakın bir pozisyonu bulunduğunu, *kuralcı/normative* değil, *ılımlı/moderate*⁵⁶ bir meşrebinin olduğunu varsaydığımızı daha önce söylemiştik. Peki, böyle bir varsayıma, yani 'Abd el-Rahmân'ın *heterodoks* gruplara daha yakın olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlayan husus nedir? Cevabı, yine bir Türk şahıs ve bir *heretik* olduğunu anladığımız İştân Hasan Mengli'nin Ahmed Tegüder'in yakınında bulunması ile verebiliyoruz.

Reşid el-Dîn'e göre İştân⁵⁷, İbn Bezzâz'ın zikrettiği şekliyle ise Hasan Mengli (Meñli)⁵⁸, bir Kalenderî şeyhi olan Babi Ya'kûb'un müritlerinden di⁵⁹. İştân Hasan Mengli'nin ikametgâhı, Ahmed Tegüder'in saray çadırının bitişiğinde yer almaktaydı; Ahmed Tegüder, devlet umûrunu hiçe sayarak, devamlı bir şekilde Mengli'nin çadırında *sema* lara katılmaktaydı⁶⁰. İştân Mengli'ye *karındaş*⁶¹ diye hitap eden ve hürmet besleyen Ahmed Tegüder,

⁵⁶ Bu tip sûfiler daha sonra Gazan'ın ve Altın Orda hükümdarı Berke'nin ihtidasında etkili olacaklardı. Bu iki Han'ın ihtidâsında, meşhur mistik Necm el-Dîn Kübrâ'nın müritlerinin başat rolü bulunmaktadır, bkz. Istvan Vasary "History and Legend in Berke Khan's Conversion to Islam," ed. D. Sinor, *Aspects of Altaic Civilization III* (Bloomington 1990), 230-52; Charles Melville, "Pâdishâh-i Islâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân", *Pembroke Papers*, I (1990), 159-177.

⁵⁷ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47; *İştân*, Farsçada üçüncü çoğul şahıs zamiri olup aynı zamanda bir taltif ibaresidir. Orta Asya'da, Ortaçağdan itibaren *şeyh* ve *mürşid* anlamlarında da kullanılmaktadır, bkz. W. Barthold, "İshân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1978, c. 4, s. 113; Faruk Sümer "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1969, s. 56, dipnot 28.

⁵⁸ Tevekkülî b. İsmâ'il Bezzâz (İbn Bezzâz Erdebili), *Savfet el-Safâ*, tas. Gulâmrızâ Tabâtabâyî Mecd, Tahran 1376, s. 217; İbn Bezzâz Erdebili, hiç hazetmediği İştân Hasan Mengli'nin ismini, taltif nişanesi olan *İştân* tabirini kullanmaksızın verirken (s. 217) Raşid el-Dîn, aynı kişiyi, hürmetinden ötürü İştân Mengli biçiminde kaydetmiştir (*Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47). Stéphanos Orbélian eserinde (*Histoire de la Siounie*, par. M. Brosset, Saint-Pétersbourg 1864) Ahmed'in itimat ettiği adamlarını sayarken, İştân Mengli'yi *Hasan Manli-Chekh* biçiminde zikreder, bkz. s. 238.

⁵⁹ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47; İbn Bezzâz, s. *Savfet el-Safâ*, s. 217.

⁶⁰ "...be semâ' meşgûl şodî ve kemter bâ zabt u tertîb-i umûr-i mulkî mi oftâd...", Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47.

⁶¹ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47; İlhan Ahmed Tegüder, Şeyh 'Abd el-Rahmân'a *baba*, İştân Mengli'ye ise *karındaş* şeklinde hitab ettiğini, Memlûk Sultanı Kalavun'a gönderdiği mektubunda bizzat söylemektedir. İslâm'ı kalkındırmak adına yaptıklarından bahsettiği kısımda, "...ilâ a'lâ' kelimet el-dîn ve islâh umûr el-muslimîn ilâ en eîzâ ba'de ebînâ el-ceyyid ve ahinâ el-kebir..." demektedir. Buradan, kendisi Müslüman olan Tegüder'in devlet kurumlarını da İslâmî yapıya dönüştürürken bu iki Türk şeyhinin tavsiyelerine uyduğu anlaşılmaktadır, bkz. el-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre*, c. 9, s. 203. Hamd el-Allâh Müstevfi, Tegüder'in onlara bu tarz hitab edişini, manzûm biçimde şöyle anlatmaktadır: "...hemî hând ez işân yekî râ peder/yekî ra birâder, yekî râ peser...", Kazvîni, *Zafer-nâme*, c. 10, s. 88. Ahmed Tegüder'in Şeyh 'Abd el-Rahmân'a *baba*, İştân Mengli'ye ise *karındaş* şeklinde hitab etmesi, İlhan'ın bu iki Türk şeyhi

onun etkisi ile 683/1284 yılında Babi Ya'kûb'u ve müritlerini ziyaret etmiş, Argun'a karşı olan mücadelesinde yardım istemişti⁶².

İşân Hasan Mengli'nin İlhan'a olan yakınlığı ve onun üzerindeki nüfuzu, hükümdarlık çevresinden uzak durmayı fazilet sayan sûfi Zâhidîler tarafından hoş karşılanmamaktaydı. Bir Zâhidî olduğunu bildiğimiz müellif İbn Bezzâz⁶³, Mengli'nin Zâhidîlere iftira ederek İlhan Ahmed Tegüder'i onlara karşı kışkırttığından bahsetmektedir. İbn Bezzâz'a göre Mengli, Tegüder'e, Şeyh Zâhid'in oğlu Cemâl el-Din 'Alî'nin, Kalenderîlerden kırk kişiyi öldürttüğünü söylemişti. Bu yolla İlhan Ahmed Tegüder'i Zâhidîlere elçi gönderip *kısâs* talebinde bulunmaya ikna etmeye çalışıyordu. Hatta kaynağa göre, Mengli'nin İlhan üzerindeki etkisi o derece idi ki Tegüder ona, Argun isyanı bertaraf edilir edilmez, bizzat kendisinin gidip "Zâhidîler sülalesinin kökünü kazıyacağı" sözünü vermişti⁶⁴.

Ahmed Tegüder'in Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân ile İşân Mengli'ye olan ilgisi ve Babi Ya'kûb'u ziyaret etmesi göz önüne alındığında, İlhan Hülegü devrinde var olan *heterodoks* karşıtı tutumun artık terk edildiği görülmür. Ahmed Tegüder'in *heterodoks* ve *popüler* düzeydeki bu çevrelere yakınlığı, yine Müslüman olan sivil bürokrasi ile ilişkilerinin bozulmasına sebebiyet verecekti. İhtidâ ardından *heterodoks* dervişlere karşı babasının benimsediği tutumu terk etmesi, Tegüder ile Moğol elitinin arasını açacak idi⁶⁵.

Bu Türk sûfilerinin Ahmed Tegüder üzerindeki kültürel nüfuzları, daha önce söylediğimiz üzere, sadece dinî eksensiz olmamıştır. Kendisinin Müs-

arasında bir hiyerarşi oluşturmaya mı çalıştığı sorusunu akla getirmektedir. Yoksa sadece, yaşlarını dikkate alarak mı böyle bir hitab tarzını yeğlemiştir? Bu konu açık bir soru olarak kalmaktadır.

⁶² Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 52.

⁶³ Burada, İbn Bezzâz'ın Kalenderîlerden haz etmediğini hatırlatmak yerinde olacaktır. Kalenderîleri tasvir ettiği bir beytinde şöyle demektedir: "*hayvân-sıfatân be şekl-i insân/hemçün-i hayevân şikem-perestân*"; bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 656. İşân Mengli ve etrafında toplanan Kalenderîlerden bahsederken de "...*cem'i ez Kalender ve muvellih ve ebnâ-yi cins-i işân ez merdûm-i bi temyiz ber Mengli cem' şode...*" demektedir, bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 218; Yine, İbn Bezzâz'ın ifadesine göre (s. 218) Hasan Mengli, *ibâha* yolunu tutmuş ve *haşîş* kullanmayı adet edinmiş idi: "...*Hasan Mengli, tarika-i ibâhat ve tenâvul-i haşîş piş-girifte bûd...*". (Bu cümlede geçen *ibâha* terimi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zindik', 'Hâricî', 'Rafizî' ve 'Ehl-i Bid'ât' Deyimlerine Dair Bazı Düşünceler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII [1981-1982], 507-520, s. 518). Yine ona göre Mengli, Ahmed Tegüder'in gönlünü kazandığından beraberice *fıska* bulaşmışlardı, "...*Sultân Ahmed râ bâ vey hûş oftâde ve bâ-hem be fusûk der âmîhte...*"; bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 218.

⁶⁴ "...*Sultan Ahmed goft '...muhârebe-i Argun bâz gerdem be nefsi-i hod berevem ve kısâs konem ve kat'-i hâne u hânedân ve kal'-i âsâr-i Zâhidân be konem...*", bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 218.

⁶⁵ Spuler, *Iran Moğolları*, s. 204; Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 31.

luman olması hasebiyle, Tegüder'in çocuklarının da Müslüman olduğunu varsaymak yanlış olmaz. Türkçe de bilen Ahmed Tegüder'in, çocuklarına Arapça yahut Farsça isimler yerine Türkçe isimler vermiş olduğunu görüyoruz. Üç oğlundan ikisinin adları Aslanlı ve Kaplanlı olup, büyük kızlarının isimleri ise Küçük, Köncek⁶⁶ ve Çiçek idi⁶⁷.

Bu iki önemli dervişin ömürleri pek uzun olmamış; hâmleri Tegüder'in, Argun tarafından öldürülmesi ile son bulmuştur. Yukarıda söylediğimiz üzere 'Abd el-Rahmân, diplomatik bir görev ile Memlûk sultanı Kalavun'a gönderilmiş, Ahmed'in öldürülmesinin duyulmasından sonra hapsedilmişti. Daha sonra hapsedildiği bu hücrede ölmüştür. İştân Hasan Mengli de Argun'un tahta oturması sonrasında, imtihan bahanesi ile "kaynar suda haşlanmak" suretiyle idam edilmişti⁶⁸.

Türk dinî kültürünün Moğollar üzerine olan tesirlerini, payitaht dışındaki bölgelerde de tespit etmek bazen mümkün olabilmektedir. İlhanlı hakimiyeti altında, ancak merkezden uzak bazı idarî birimlerde, dinî müesseselerin işleyişi içerisinde Müslüman-Türk ayân ve ileri gelenleri ile birlikte Moğolları da görmekteyiz. Bunun bir örneği, 1272 tarihli, Kırşehir Nûr el-Dîn b. Caca vakfiyesinde⁶⁹ karşımıza çıkmaktadır. Müessesenin Moğolca ve Arapça hazırlanan vakfiyesi, bazı Moğol kumandanları tarafından da imza edilmişti. Burada dikkati çeken husus, Moğol kumandanlarının, bu kurumun işlerine müdahale ettiklerinde *ebedî tanrının cezasına çarptırılmak* gibi bir ibareyi onaylayarak imzalamalarıdır⁷⁰. İslâmî çerçevede düzenlenen bu tarz bir belgeyi tasdik etmeleri, Müslüman olmamakla birlikte bu Moğol emîrlerinin Türk-Müslüman çevre ile yakın kültürel ilişkide bulduklarını bize göstermektedir.

Diğer taraftan, Geyhatu'nun (Budist ismi ile İrincin Turci [1291-1295]), tahta oturduğunda Müslüman olmadığı ve sonrasında da ihtidâ etmediği malumumuzdur. Ancak onun, bazı Türk şahsiyetler vasıtası ile *dervişleri* rüsûm ve angaryadan muaf tuttuğunu bilmekteyiz. Geyhatu, bir *fermân* ile, Erdebil yakınlarında bulunan *Nusret-i Fakîre*'ye ait derviş dergâhından vergi alınmamasını emretmiş idi. Fermânda, Türk emîri Bayıtmiş

⁶⁶ Köncek/Könçek: Bitkinin kökündeki yavru kök ve saçakları anlamında Türkçe bir kelime, bkz. *Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü*, Ankara 1975, c. 8.

⁶⁷ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 43.

⁶⁸ İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 219.

⁶⁹ Vakfiye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Dîn'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.

⁷⁰ Temir, *Caca Oğlu Nur el-Dîn*, s. 163.

Aka'ya ait olup vakfa dönüştürülen Mendişin köyünün, her türlü *resm* ve angaryadan muaf tutulduğu ifade edilmektedir. Fermânın hatîmesi, "Böylece bu köy mamur olarak mahsulü dervişler ile, gelen-geçenin sofrasına harcansın (ki), bunun *sevâbı* ebedî devletimizin devamı üzerine olsun!" şeklindedir⁷¹.

Yine Geyhatu döneminde, konumuzla alakalı olarak ilginç bir detay gözümüze çarpmaktadır. Geyhatu'nun kızı Kutluğ Melik, Safevî hanedanlığının kurucusu Safî el-Dîn Erdebilî'nin *pîri* Zâhid İbrâhim'e hürmet beslemekte idi. Bu sebeple, bir defasında bu şeyhe yiyecek ve bir hırkadan (*câme*) müteşekkil hediyeler göndermişti. Ancak bu hediyeler, -kaynağa göre, neft madeninden sağlanan, *helâl* gelir ile satın alınmışlardı- Zâhid İbrâhim tarafından kabul edilmemiştir. Hediyelerin reddedilme sebebi, şeyh tarafından şöyle açıklanmıştı: "...(hediyeler) helâldir, ancak *Türkleşme*, padişah soyuna ait olma ve emîrlik-askerlik kokmaktadırlar, (bunları almaya) gönlüm razı olmamaktadır..."⁷² Burada, "Türkleşme"den kastedilenin ne olabileceği sorusu akla gelmektedir. Şeyhin ifadesinden İlhanlı hanedanı ve elitlerinin, Zâhid İbrâhim ekolüne nisbetle daha ılımlı (*moderate*) yahut *heterodoks* olan, hükümdarlık çevresine girmekte beis görmeyen dervişlere ve özellikle de Türk sûfilerine yakınlıklarının kastedildiği anlaşılmaktadır.

Gazan Han'ın İslâmiyet'i Kabulü Sürecinde Etkin İki Şahıs: Emîr Nevruz ve Sa'd el-Dîn Kutluğ Hâce Halidî Kazvîni

İslâm'ı kabul eden diğer bir önemli İlhanlı hükümdarı, Gazan Han (1295-1304)'dir. Gazan Han'ın Müslümanlığı kabulü ve yaptığı geniş çaplı reformların da etkisi ile İlhanlı Devlet'i, artık İslâmî bir döneme geçmiş bulunuyordu⁷³. Gazan Han, Demâvend Dağı'nın kuzeyindeki bir kasaba olan Lâr'da, 2 Şa'bân 694/17 Haziran 1295'te büyük bir tören ile İslâmiyet'e girdi. Onun İslâmiyet'e geçme törenini gerçekleştiren şahıs, Necm el-Dîn Kübrâ'nın (1145-1221) ekolünden yetişen Sadr el-Dîn İbrâhim b. Sa'd el-Dîn Muhammed Hammûye'dir (öl. 1322)⁷⁴.

⁷¹ Abolala Soudavar, *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection*, New York: Rizzoli, 1992, s. 34; Abolala Soudavar, "Nokhostin Farmân-i Fârsî-yi İlkhanân", *Mîrâs-i Cāvîdân*, VIII/1, 29, Tahran 1379/2000, s. 33-36 (Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, [2002], s. 184).

⁷² "...helâl est, ammâ çün nâm-i Turki ve pâdişâh-zâdegî ve emîri ber ser dârend..." bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 899.

⁷³ Gazan Han ve reformları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. O. Gazi Özgüdenli, *Moğol İranda Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

⁷⁴ Bu şeyh ve ailesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jamal J. Elias, "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, XXVII/1/4, 53-75.

Gazan'ın İslâmiyet'i kabul etmeden önce herhangi bir sûfi çevre ile irtibatının olup olmadığı, kaynaklara yansımamıştır. Ancak, Gazan'ı İslâmiyet'i kabul etmeye ikna eden kişi, onun Horasan'daki nâibi ve kudretli emîri Nevrûz'dur (öl. 1297)⁷⁵. Gazan'ın İslâmiyet'e geçişi sırasında icra edilen tören, en ayrıntılı biçimde el-Cezerî'nin *Havâdis el-Zamân* isimli eserinde yer almaktadır. el-Cezerî, hadiseyi bizzat Sadr el-Dîn İbrâhim'in ağzından nakletmektedir. Sadr el-Dîn İbrâhim'e göre Nevrûz, Gazan'ın *veziri* olup bir *Türktür*⁷⁶. Tören sırasında, Gazan'ın Nevrûz ile *Türkçe* konuştuğu da göze çarpmaktadır⁷⁷. Fakat Nevrûz'un, Moğolların Oyrat kabilesinden Argun Aka'nın (öl. 1275) oğlu olduğu malumumuzdur⁷⁸. Memlûk müverrihlerinin *Türk* ve *Moğol/Tatar* ayrımını yaptıklarını bildiğimizden, bu iki terimin bir-biri yerine kullanıldığı, yahut birbirine karıştırıldığı gibi bir sonuca ulaşmıyoruz. Buradan, babası da dâhil, uzun süre Horasan'da, Türk muhitinde görev yapan Nevrûz'un artık, kültürel bakımdan Türkleştiği yahut en azından Türk olduğu şeklinde izlenim verdiği kanısındayız. Ayrıca el-Cezerî, bu *Türk*'ün Farsça yanında İslâm tarihini ve hikâyelerini, *zühdiyâtı* ve *ezkârı* iyi bildiğini söyler⁷⁹. Nevrûz'un kendisi bir sûfi şeyhi olmamakla birlikte, bulunduğu kültürel coğrafyada Türk sûfi şeyh ve dervişlerine pek de uzak bulunmadığını, onların kültürel nüfuzları altında kaldığını söylemek, yanlış olmayacaktır.

İslâm'a geçme merasimini yürüten Sadr el-Dîn İbrâhim'in, Gazan'a herhangi bir dinî eğitim verdiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Buna day-

⁷⁵ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 79; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 316; Şems el-Dîn Ebî 'Abd el-Allâh Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr el-Cezerî el-Kureşî, *Ta'rih Havâdis el-Zamân ve Enbâ'ihî ve Vefeyât el-Ekâbir ve el-A'yân min Ebnâ'ihî*, tah. 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmurî, Beyrût 1998, c. 1, s. 254; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Durar el-Kâmine fi A'yân el-Mî'e el-Sâmine*, Beyrût 1993, c. 3, s. 213; Hamd el-Allâh Müstevfi Kazvîni, *Târih-i Guzide*, ed. 'Abd el-Hüseyn Nevâ'î, Tahran 1362, s. 602; Kazvîni, *Zafer-nâme*, s. 261; Spuler, *İran Moğolları*, s. 106; Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 165-166, 169; Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 32; A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khâns", *The Cambridge History of Iran*, c. 5, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press 1968, s. 378; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 92 vd.

⁷⁶ "...huve racul Türki...", bkz. el-Cezerî, *Havâdis el-Zamân*, c.1, s. 254; Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 162.

⁷⁷ el-Cezerî, *Havâdis el-Zamân*, c.1, s. 255; el-Safedî, Gazan Han'ın Moğolca ve Türkçeyi çok iyi derecede konuştuğunu, Farsçayı bildiğini ve Arapçayı da anladığını yazmaktadır, bkz. *Vâfi*, c. 25, s. 120; Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 163.

⁷⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 106; P. Jackson, "Argün Äqâ", *Encyclopedia of Iranica*, Columbia 1986.

⁷⁹ el-Cezerî, *Havâdis el-Zamân*, c.1, s. 254.

narak Melville, dinî eğitimini Nevruz'dan alması dolayısıyla Gazan'ın, Hanefî eğilimli olmasının daha muhtemel olduğunu söylemektedir⁸⁰.

Müstevfi'nin eserine göre, Gazan Han ile birlikte *birçok Moğol'un İslâmiyet'i kabul etmesini sağlayan* bir diğer önemli şahıs⁸¹, Türk asıllı ve ailesi sülûfikte yüksek bir merhaleye ulaşmış olan Sa'd el-Dîn Kutluğ Hâce Halidî Kazvinî'dir⁸². Bu Türk şeyhinin hayatı hakkında çok fazla şey söyleyemekteyiz. Sa'd el-Dîn Kutluğ Muharrem 728/Kasım 1327 tarihinde, yetmiş üç yaşında iken vefat etmiştir. Onun akrabalarından olup ve vezirlik görevi ile Gazan Han'ın hizmetinde bulunan Sadr el-Dîn Ahmed Hâlidî Zencânî (öl.1298) de İlhan'ın İslâmiyet'e geçmesinde etkisi olan şahsiyetlerdendi⁸³.

İhtidâsında etkin olmamakla birlikte, bazı Türk sûfî dervişlerinin de Gazan'ın muhitine girdikleri görülmektedir. İyice bilindiği üzere Gazan Han, 703/1303 tarihinde karşılaştığı Türk şeyhi Barak Baba'ya (1257-58-1307)⁸⁴ özel bir ihtimam göstermişti.

Gazan Han döneminde, İlhanların İslâmiyet'e geçiş süreçlerinde *ılımlı* şahsiyetlere yakın oluşlarının sebebini açıklayan iki önemli vakıa meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi Gazan Han'ın, babası İlhan Argun'un eşlerinden Buluğan Hatun ile nikâhına cevâz verilme biçimidir. Moğol geleneği, babanın eşlerinden biri ile evlenmeye izin verirken, İslâmî gelenek bu tarz bir evliliği reddetmekteydi⁸⁵. Müslümanlığı kabul eden ve İran memleketinde "İslâm'ın bayrağını" tekrar yükselten "Padişâh-i İslâm", çok istediği Buluğan Hatun ile bu tarz bir evliliği nasıl gerçekleştirecekti?

Burada ılımlı, katalizör mahiyetteki şahsiyetler devreye girerek bir çözüm üretmişlerdir. Çözüm, şudur: "Babası Argun, Müslüman değildi; bu yüzden Buluğan Hatun ile arasındaki nikâhı meşru olmayıp geçersizdir ve Gazan'ın bu hatun ile evlenmesinde şer' en sakınca yoktur."⁸⁶ Bu çözüm,

⁸⁰ Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 165.

⁸¹ "...Gâzân Hân ve ekser-i Moğûl ber dest-i û Muselmân şodend...", Kazvinî, *Târih-i Guzide*, s. 675.

⁸² Kazvinî, *Târih-i Guzide*, s. 675.

⁸³ Kazvinî, *Târih-i Guzide*, s. 801-802; Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 161.

⁸⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Barak Baba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, c. 5, s. 61-62; Bernard Lewis, "Barâ' Bâbâ", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1960, c. 1, s. 1031; H. Algar, "Barâq Bâbâ" *Encyclopedia of Iranica*, Columbia 1988, c. 3, s. 754-575; Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 62-63.

⁸⁵ "...inne el-İslâm yefriku beyneke ve beynehâ; liennehu lâ yecüz fi din el-müslimin en yenkah el-racul ma nekaha âba'ihî...", el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 123.

⁸⁶ el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 122-123; el-Askalânî, *el-Durar el-Kâmine*, c. 3, s. 213; Reuven Amitai-Preiss, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 59 (1996), s. 2-3.

kaynağın ifadesine göre, hatunla evlenmeyi çok isteyen Gazan Han'ın, "tek-
rar eski dinine dönmesine engel olmuştu"⁸⁷.

İkinci örnek ise, Gazan Han'ın, Müslüman olduktan sonra eski Moğol dinî adet, gelenek ve ritüellerini sürdürmesine rağmen, İslâmî geleneğe bağlı muhitten menfi bir tepki almayışındır. Onun, önceki dinine uygun biçimde, bir ağaca nişâneler bağlayıp ağacın etrafında askerleri ile birlikte dans ettiği (*bâ leşkeriyân zîr-i ân derah't der raks âmed*), eski tanrısına (*bâ hodâ-yi kadîm*) zafer için yakardığı, sonrasında ise İslâmî usulde dua ettiği, Reşid el-Dîn tarafından kaydedilmiştir⁸⁸. Daha sonraları, onun *senkretik* yapıdaki bu inancı, kardeşi ve halefi olan Olcaytu Hüdâbende (1304-1316) tarafından Memluk Sultanı'na gönderdiği bir mektupta şöyle ifade edilecekti: Gazan, "zâhiren Müslüman, fakat gerçekte 'kâfir' idi"⁸⁹.

Benzer durumlar, Ahmed Tegüder'in tercihlerinde de etkili olmuştur. Sözgelimi, Ahmed Tegüder'in *şarap* içmekten kaçınmakla birlikte, *kımız* içmeye devam ettiğini⁹⁰, ancak bu âdetinin dinî muhiti için bir sorun teşkil etmediğini görüyoruz⁹¹.

Sonuç olarak şunları söylemek mümkündür: Tanımladığımız süreçte bazı Moğolların, yani İlhanlı Devleti'nin kurulmasından sonra doğan gençlerin, giderek artan bir şekilde tâbilerinin hâkim kültürüne ve dinine yöneldikleri anlaşılmaktadır. Bu ihtidâ süreci, bir karizmatik sûfi şeyhinin olduğu kadar başka Müslümanların iknasının yahut süregiden ilişki ve evliliklerin sonucu da olabilir; ancak bu, Arapça-Farsça konuşan halkın değil, daha ziyade "yerli" Türk dinî, siyasî ve askerî eliti sayesinde olmuştur. Bu vakianın boyutlarını belirlemek güçtür; ancak Tegüder ve Gazan'ın İslâm'a dönmesi; Gazan'ın İlhan olduktan sonraki İslâmî siyaseti, elbette tamamıyla izole bir ortamda gerçekleşmemiştir⁹².

⁸⁷ el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 123.

⁸⁸ Karl Jahn, *Geshichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Îmâd al-Daula Abûl-Hâir*, London 1940, s. 141-142.

⁸⁹ "...ahî Gâzân... kâne muslim el-zâhir, kâfir el-bâtin...", bkz. İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 9, s. 127; Amitai, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition", s. 10.

⁹⁰ "...ve ilhân ez şarâb-i hamr mu'arrız bûdî ve ahyânen kimiz râ mute'arrız...", Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110.

⁹¹ Bu ılımlılık ile İslâm'ın kaidelerine aykırı kültürel bazı hususiyetleri görmezden gelme ve dine yeni ısınanları yıldırma prensibi, sadece Müslüman dinî şahsiyetler tarafından Moğollara karşı benimsenen bir tutum olmayıp, Hıristiyan din liderleri de aynı şekilde davranmışlardı. Hıristiyanlığı kabul eden ve neredeyse tamamen hayvansal gıdalar tüketen Moğolların, Perhiz zamanını nasıl geçirecekleri sorunu, bu ılımlı anlayış sayesinde çözülmüştü, bkz. Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, London 1876, c. 1, s. 543.

⁹² Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 42-43.

Gazan'ın Müslüman bir hükümdar olarak tahtı ele geçirip "İslâm Bayrağını dalgalandırırken" ve dönemi boyunca bu hususta hiçbir ciddi iç problem yaşamazken, Tegüder'in hal edilip öldürülmesi hadisesi, ancak kültürel değişim ve dönüşümün safhaları ile izah edilebilir. Tegüder-Argun çekişmesi sırasında ileri gelen Moğol kumandanlarının İslâm karşıtı hisleri, Argun tarafından maharetle kullanılmıştı; bu da İslâm'ın henüz Moğol toplumunun yukarı tabakasına tamamen ulaşmadığını göstermektedir. Bu Moğol eliti, 1250'lerde Hülegü'nün İran'a gelişine eşlik eden emirler ve ileri gelenler idi. Bu elit 1280'lerin başında yaşlanmalarına rağmen Moğol ordusunda baskın unsur olmaya ve geleneksel Moğol dinine bağlı kalmaya devam etmişlerdi⁹³. Yarım nesil sonra ileri yaş, savaşlar ve iç çekişmeler sebebiyle bunların sayıları giderek azaldı; sonrasında ise, Türk dominant kültürüne temas ile kültürel dönüşümün nesnesi olan *evlâd el-moğol*, çoğalarak ordunun ve devletin başlıca dayanağı haline geldi. Gördüğümüz üzere, İslâmlaşmanın tohumları Tegüder zamanında atılmış olup Gazan'a ise bunların meyvelerini toplamak kalmıştı⁹⁴.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler:

- 'Abd el-Allâh b. Fazl el-Allâh el-Şîrâzî Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr ve Tezciyet el-A'sâr*, Tahran 1269.
- Baybars el-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre fî Ta'rih el-Hicre*, tah. Zubeyde Muhammed 'Atâ, Şerike el-Medîne 1394.
- Baybars el-Mansûrî, *Kitâb el-Mülûkiyye fî el-Devlet el-Türkiyye*, neşr. 'Abd el-Hamîd Sâlih Hamdân, Kahire 1987.
- Bedr el-Dîn Mahmûd el-'Aynî, *'Ikd el-Cumân fî Ta'rih Ehl el-Zamân*, M. Muhammed Emîn, Kahire 1977.
- Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîyye fî Menâsibi'l-Ünsîyye (Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi)*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 1995.
- Firdevsi-i Rûmî, *Manzûm Hacı Bektâş Veli Vilâyetnâmesi*, haz. Bedri Noyan, Aydın 1986.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.

⁹³ Ayrıntı için bkz. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 101-102.

⁹⁴ Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 43.

- Halîl ibn Aybek el-Safedî, *Kitâb el-Vâfi bi el-Vefeyât*, tah. Ahmed Arnavût-Türkî Mustafa, Beyrut 2000.
- Hamd el-Allâh Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, tas. 'Abd el-Hüseyn Nevâ'î, Tahran 1364.
- _____, *Zafer-nâme*, tah. Mansûre Şerefzâde-Mehdî Medâinî, Tahran 1388.
- İbn el-Devâdarî, *Kenz el-Durar ve Câmi' el-Gurar*, tah. Ulrich Haarman, Kahire 1971.
- İbn el-Sukâ'î, *Tâlî Kitâb Vefayât el-A'yân*, tah. Jacqueline Sublet, Dımaşk 1974.
- İbn Hacer el-Askalânî, *el-Durar el-Kâmine, fi A'yân el-Mi'e el-Sâmine*, Beyrut 1993.
- Jahn, Karl, *Geshichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abûl-Hair*, London 1940.
- _____, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh Abûl-Hair, Geshichte der İlhâne Abâgâ bis Gaihâtû (1265-1295)*, Mouton-S-Gravenhage 1957.
- Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rezzâk b. Ahmed İbn el-Fuvatî, *el-Hevâdis el-Câmi'a ve el-Tecârib el-Nâfa fi el-Mi'eti el-Sâbi'a*, neşr. Muhammed Rızâ eş-Şebîbî-Mustafa Cevâd, Bağdâd 1351.
- Kutb el-Dîn Mûsa b. Muhammed el-Yûninî, *Zeyl Mir'ât el-Zamân*, Hyderabad 1960.
- Muhyî el-Dîn İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm ve el-'Usûr fi Sîret el-Melik el-Mansûr*, tah. Murâd Kâmil-Ali el-Neccâr, Şerike el-Arabiyye el-Tibâ'at ve el-Neşr 1961.
- Nâsır el-Dîn Muhammed b. 'Abd el-Rahîm b. el-Furât, *Ta'rîh İbn el-Furât*, tah. Konstantin Zurayk, Beyrut 1936.
- Stéphannos Orbélian, *Histoire de la Siounie*, par. M. Brosset, Saint-Pétersbourg 1864.
- Şâfi b. 'Alî el-Kâtib, *Kitâb el-Fazl el-Mâsûr min Sîret el-Sultân el-Melik el-Mansûr*, tah. 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmûrî, Sayda-Beyrut 1998.
- Şems el-Dîn Ebî 'Abd el-Allâh Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr el-Cezerî el-Kureşî, *Ta'rîh Havâdis el-Zamân ve Enbâ'ihî ve Vefeyât el-Ekâbir ve el-A'yân min Ebnâ'ihî*, tah. 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmûrî, Beyrut 1998.
- Şems el-Dîn Muhammed el-Zehabî, *Tâ'rîh el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr ve el-A'lâm*, tah. 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmûrî, Beyrut 2000.
- Şihâb el-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vahhâb el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab fi Fünûn*

el-Edeb, tah. Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz, Beyrut 2004.

Tevekkülî b. İsmâ'il Bezzâz (İbn-i el-Bezzâz Erdebilî), *Savfet el-Safâ*, tas. Gulâmrızâ Tabâtabâyî Meccd, Tahran 1376.

Thackston, W. M., *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), Duxbury 1999.

Araştırma/Tedkik Eserler:

Algar, H., "Barâq Bâbâ" *Encyclopedia of Iranica*, Columbia 1988, c. 3, s. 754-575.

Allouche, Adel, "Ahmet T. Karamustafa, God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550 (Salt Lake City: University of Utah Press, 1994). 170.", Review in *International Journal of Middle East Studies*, XXIX/2 (May 1997), s. 279-280.

_____, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, 22/4 (November 1990), s. 437-446 (Türkçe tercümesi için bkz. "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, XLVI/1 [2007], s. 243-254).

Amitai, Reuven, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1 (1999), s. 27-46.

_____, "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25 (2001), s. 15-43.

_____, *Mongols and Mamluks: the Mamlük-İlkhānid War, 1260-1281*, Cambridge 1995.

_____, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 59 (1996), s. 1-10.

Âyetî, 'Abd el-Muhammed, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346.

Barthold, W., "İshân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1978.

Bartlett, Robert, *Trial by Fire and Water: the Medieval Judicial Ordeal*, Oxford Oxfordshire: Clarendon 1986.

Bausani, A., "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran*, vol. 5, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press 1968, s. 538-550 (Türkçe terc. "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32 (Ankara 2002) s. 223-231).

Beyânî, Şîrîn, *Dîn u Devlet der İrân-i ahd-i Moğûl*, Tahran 1381.

- Boyle, A., "Dynastic and Political History of the Īl-Khāns", *The Cambridge History of Iran*, vol. 5, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press 1968, s. 303-421.
- DeWeese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press 1994.
- _____, "The Mashâ'ikh-i Turk and the Khojağân: Rethinking the Links 6 between the Yasavî and Naqshbandî sûfi Traditions", *Journal of Islamic Studies* (Oxford), 7/2 (July 1996), 180-207.
- Elias, Jamal J., "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, XXVII/1/4, 53-75.
- Erdem, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31 (200), 1-36.
- Heissig, Walther, *The Religions of Mongolia*, Berkeley 1980.
- Howorth, Henry Hoyle, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, London 1876.
- Hüsâm el-Dîn, Hüseyin, *Amasya Târîhi*, İstanbul 1329-1332.
- Istvan Vasary "History and Legend in Berke Khan's Conversion to Islam," ed. D. Sinor, *Aspects of Altaic Civilization III*, Bloomington 1990, 230-52.
- Jackson, P., "Argün Äqâ", *Encyclopedia of Iranica*, Columbia 1986.
- Kanat, Cüneyt, "İlhanlı Hükümdarı Tegüder'in Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), s. 233-247.
- Karamustafa, Ahmet T., *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah 1994.
- Lane, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth-century Iran: A Persian Renaissance*, New York 2003.
- Lewis, Bernard, "Barāk Bābā", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1960, c. 4, 61-62.
- Melville, Charles, "Pādishāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān", *Pembroke Papers*, I (1990), s. 159-177.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Barak Baba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.

- _____, “Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, II (1981), s. 31-42.
- _____, “The Interpretation of Islam by the Turks Throughout the Historical Process”, *The Peoples Speaking Turkish*, Eds. Doğan Kuban-Ergun Çağatay, Prestel 2007, s. 318-345
- _____, “Türk Halk İslâmı: Tarihsel Temeller-İnanç Yapısı-Teolojik Karakter-Modernleşme Problemi”, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslâm'ın Macerası*, İstanbul 2010, s. 171-195.
- _____, “Türk Heterodoksi Tarihinde ‘Zindîk’, ‘Hâricî’, ‘Rafizî’ ve ‘Ehl-i Bid’ât’ Deyimlerine Dair Bazı Düşünceler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1981-1982), 507-520.
- _____, *Babaüler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da Türk-İslam Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 1996.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, Ankara 1992.
- _____, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 1996.
- Özgüdenli, O. Gazi, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- Pfeiffer, Judith, “Reflections on a ‘Double Rapprochement’: Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate” *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff. Brill: Leiden, (2006), 369-389.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994.
- Soudavar, Abolala, “Nokhostîn Farmân-i Fârsî-yi İlkhânân”, *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/1, 29, (Tahran 1379/2000), s. 33-36 (Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, “İlk Farsça İlhanlı Fermânı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, [2002], 181-190).
- _____, *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection*, New York-Rizzoli 1992.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (Ankara 1969), s. 1-147.
- Temir, Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Dîn’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.

Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü, Ankara 1975.

Viladimirtsov, Boris Y., *Moğollarn İçtimâi Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan
Ankara 1995.